

Direktiivisyyden rajoja

Suomen kielen vaihtokauppasyntaksia

YRJÖ LAURANTO

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 12. kesäkuuta 2015

Tutkimukseni rakentuu direktiivisyyden eli toimintaan kehottamisen ympärille. Direktiivisyys on kiinnostava tutkimuskohde jo pelkästään siksi, että se on tärkeässä osassa arkipäivän elämäämme. Se on nimittäin olennainen osa ihmisen sosiaalisuutta, ihmisyyttä. Kun lapsi oppii hallitsemaan jollakin tavoin omaa ruumistaan, hän huomaa pian pystyvänsä vaikuttamaan ruumiinliikkeillään ulkopuoliseen maailmaan: esimerkiksi makuupaikan yläpuolelle kiinnitetystä kulkusesta kuuluu ääni, kun hän koskettaa sitä. Varhaisvaiheessa lapsi tajuaa myös sen, että fyysisillä teoillaan hän saa yhteyden toisiin: elein, ilmein ja äännähdyksin hän saa muiden ihmisten huomion osakseen. Siinä vaiheessa, kun lapsi oppii, että yhdistämällä edellä kuvailemani teot – toisin sanoen tekemällä jotakin oman ruumiinsa avulla hän saa muut ihmiset tekemään jotakin hänen puolestaan – hän on oppinut direktiivisyyden, toimintaan kehottamisen, alkeet. Direktiivisyyden siemen itää siis varhaislapsuuden esikielellisessä kehitysvaiheessa ja ihmisen luontaisessa vuorovaikutustarpeessa, siinä, että haluamme olla yhteydessä muihin ihmisiin.

Aikuiskielen direktiivisyys juontaa juurensa varhaislapsuudesta, ja vaikka aikuisten direktiivi-ilmausten muodot eivät olekaan samat kuin varhaislapsuuttaan elävien lasten vaan huomattavasti monimutkaisemmat, direktiivisyys on tärkeässä osassa myös aikuisten kielellisessä vuorovaikutuksessa. Juuri aikuiskielen direktiivisyys on oman tutkimukseni keskiössä. Tutkimuksessa käyttämäni aineisto on osin tuttuja, ystävien ja läheisten arkikeskustelua ja osin myös verkkokeskustelua, Facebook-päivityksiä ja niiden kommentointia, tekstiviestejä ja sähköpostikirjeitä – yksinkertaisesti sanoen nykypäivän arkista kielenkäyttöä. Tutkimukseni koostuu yhteenveto-osan lisäksi kolmesta erillisjulkaisusta, ja se pohjaa erityisesti systeemis-funktionaaliseen kieli-tieteeseen mutta myös muihin lähestymistapoihin.

Kuten jo alumpana mainitsin, aikuisten elämään liittyvä direktiivisyys poikkeaa varhaislapsuuden esikielellisistä ”direktiivisyyden alkeista”. Ensimmäinen ero on päivänselvä: aikuisten vuorovaikutukseen kuuluu yhtenä tärkeänä osana kieli. Kieleen ovat kiteytyneet ne toiminnot, jotka ovat vuorovaikutuksessa erityisen tärkeitä. Direktiivisyydenkin on saanut tärkeytensä vuoksi jalansijan kieliopissa: se toiminnallinen merkitys, että minä puhujana haluan sinun keskustelukumppaninani tekevän jotakin, on kiteytynyt kielioppiin imperatiivilauseeksi (*tuu/tulkaa tänne; älä mee/älkää menkö sinne; mennään sinne yhdessä/ei mennä sinne ollenkaan*).

Aikuiskielen direktiivisyys eroaa varhaislapsuuden direktiivisyydestä toisaalta myös siinä, että aikuisten päämäärä ei ole vain välittömien tarpeiden tyydyttäminen, vaan direktiivisyys on levinnyt moniaalle toisistaan enemmän tai vähemmän erottuviin toimintoihin. Direktiivisyys on ikään kuin sironnut toimintaankehottamisytimen ympärille niin, että mitä kauempana ytimestä ollaan, sitä vaikeampaa on nimetä kielellisiä tekoja toimintaan kehottamiseksi – tai ainakaan *pelkästään* toimintaan kehottamiseksi. Tästä toimintojen limittymisestä on seuraava esimerkki. Kuviteltakoon, että olen suunnittelemassa ystäväni kanssa juhlia. Tarkoituksemme on delegoida tehtäviä muillekin, ja päätämme, että ystäväni ottaa yhteyttä tiettyihin ihmisiin. Suunnittelukeskustelumme päätteeksi ystäväni esittää yhteenvedon tähän tapaan: ”Okei mä soitan sit Johannalle ja Antille.” Minä puolestani vahvistan tätä ystäväni yhteenvetoa sanomalla: ”Soita joo. Katotaan sit perjantaina tilanne uudestaan.” Kehotanko minä *soita joo* -ilmauksella, imperatiivilauseella, ystäväni toimintaan vai annanko hänelle varmistuksen siitä, että olen hänen kanssaan samaa mieltä ja pidän hänen suunnitelmaansa hyvänä? Vai voidaanko kehotus ja varmistus nähdä toimintoina samanaikaisina?

Omien tarpeiden tyydyttäminen on tärkeää lapsille, mutta toki se on tärkeää myös aikuisille. Juuri siksi pyytäminen, se, että keskustelukumppani tekee puolestani tyypillisesti jotakin sellaista, mistä minä itse hyödyn, on keskeisessä asemassa myös aikuisten kielellisessä vuorovaikutuksessa. Keskustelin kerran jo vuosia sitten kahden hyvän ystäväni kanssa väitöskirjani aiheesta. Minulla ei ollut vielä siinä vaiheessa käytössäni sitä satunnaisotanta-aineistoa, jota olen käyttänyt tässä tutkimuksessa, mutta olin tehnyt huomioita kielenkäytöstä ja kirjannut esimerkkejä muistiin. Kerroin ystäväilleni muun muassa sen, että tuttujen, ystävien ja läheisten välisessä vuorovaikutuksessa voidaan keskustelukumppania kehottaa toimintaan imperatiivi- eli käskyilauseella sillä tavalla, että imperatiivilauseen merkitystä ei tulkita autoritaariseksi käskyksi vaan pikemminkin pyynnöksi. Selvitin ystäväilleni myös toimintaan kehottamisen kontekstia nimenomaan pyyntöinä toimivien imperatiivilauseiden yhteydessä. Pyyntöimperatiiveissa kontekstin pitää nimittäin olla tietynlainen: puhuja kehottaa puhuteltua esimerkiksi sellaiseen toimintaan, jonka voi katsoa jollain tavoin jo käynnistyneen. Samassa yhteydessä puhuimme myös intonaation vaikutuksesta imperatiivilauseen tulkintaan. Ystäväni epäilivät sanojani, ja toinen heistä, nimettäköön hänet Kalleksi, pukikin epäilynsä sanoiksi suurin piirtein seuraavalla tavalla: ”Me ei koskaan Marja-Tertun kanssa puhuta toisillemme tolla tavalla, imperatiivisesti.” Myöhemmin saman illan aikana Marja-Terttu nousi pöydästä ja lähti keittiön suuntaan ilmeisesti tarkoituksenaan hakea sieltä jotakin. Tässä kohtaa Kalle huomasi oluensa olevan lähes loppussa, ja niinpä hän huusi puolisonsa perään seuraavantyyppisen toimintakehotteen:

”Tuo mulle samalla yks olut.” Marja-Terttu otti kehoitteen vastaan ongelmattomana ja palasi hetken päästä pöytään mukanaan myös olutta puolisolleen. Se, mikä näkemys meillä kielenkäyttäjillä on omasta kielenkäytöstämme, ei aina vastaa sitä, mitä me todellisuudessa teemme.

Toimintaan kehottamisen yksinkertaisinta lausetoteumaa, imperatiivilauseetta, käytetään arkipäivän keskustelussa eri tehtävissä, tietyin ehdoin esimerkiksi silloin, kun pyydetään jotakin; juuri esimerkiksi niin kuin Kallen kuvailin pyytäneen Marja-Terttua tuomaan itselleen olutta. Imperatiivilauseella voidaan myös vedota keskustelukumppaniin niin, ettei hän tekisi jotain (*älä hei kerro tätä vielä muille*). Imperatiivilauseetta käytetään toki myös kategorisena käskynä (*nouse Jaakko nyt heti ylös siitä*). Yhteistä imperatiivilauseille on kuitenkin se, että toiminta, johon puhuteltua kehoitetaan, on tyypillisesti sellaista, mitä puhuteltu pystyy itse kontrolloimaan. Jos esimerkiksi haluan jonkun katsovan minua tarkkaan, saatan hyvinkin sanoa tälle ihmiselle *kato mua nyt tarkkaan*, mutta en kehottaisi huononäköistä ystäväni lauseella *näe mut tarkkaan*, koska tiedän, että näkemiseensä hän ei juuri kykene vaikuttamaan: katsominen on katsojan kontrolloitavissa, näkeminen puhtaana aistihavaintona ei puolestaan samaan tapaan ole.

Imperatiivilauseen tulkinnessa ovat tärkeässä asemassa intonaatiokuviot, esimerkiksi korkea-alkuinen kuvio, niin sanottu KAI-kuvio, jossa puherupeaman alkuosa lausutaan huomattavasti korkeampaa kuin sen loppuosa. KAI-kuvio ei tyypillisesti liity käskytehtäviseen imperatiivilauseeseen. Imperatiivilauseetta *nouse Jaakko nyt heti ylös siitä* ei lausuttaisi intonaatioiltaan korkea-alkuisena, jos sen haluttaisiin toimivan käskynä. KAI-kuvio liittyykin muun muassa sellaisiin lauseisiin, joissa korostuu jollain tapaa yhteistyö ja toiminnan yhteisyys – tai joissa puhuja pikemminkin nostaa toiminnan yhteisyyden keskeiseen asemaan. Imperatiivilauseet *!tuo mulle samalla yks olut*, *!älä hei kerro tätä vielä muille* ja *!soita joo* on luontevaa lausua korkea-alkuisina niissä tilanteissa, jotka edellä nostin esiin. (Käytän KAI-kuvion merkinä puherupeaman etistä huutomerkkiä.)

Arjen imperatiivilauseisiin liittyvät seuraavat kolme seikkaa: (1) imperatiivilauseilla esitetyistä kehotuksista on usein ollut jo puhetta aiemmin joko samassa keskustelussa tai sitä ennen, tai se toiminta, johon kehoitetaan, on jo tavallaan käynnissä, (2) kielteiset imperatiivilauseet ovat harvinaisia, sillä ne tuntuvat usein rajoittavan keskustelukumppania liiaksi, ja (3) imperatiivilauseet toimivat harvoin kategorisina käskyinä. Tästä näkökulmasta imperatiivilauseen suomenkielinen nimitys *käskylause* on hiukan harhaanjohtava. Imperatiivilauseiden arkikäyttö viittaa pikemminkin puhujien väliseen symmetriaan ja yhteiseen toimintaan kuin epäsymmetriseen valtahierarkiaan. Osaltaan opetuksessa tarjotut kuvaukset – esimerkiksi se, että imperatiivilause on käännetty suomeksi käskylauseena – saattavat johtaa meitä harhaan, yksinkertaistamaan asioita liikaa.

Imperatiivilauseiden arkikäyttöön liittyvä aineistoni koostuu, niin kuin olen todennut, tuttujen, ystävien ja läheisten välisistä keskusteluista, ja sitä on yhteensä noin 12,5 tuntia. Vaikka tutkimuksen tarkoitus on yleistysten tekeminen, yleistykset ovat sidoksissa niihin tilanteisiin, joista tutkittava aineisto on kerätty. Oman aineistoni perusteella en tee yleistyksiä esimerkiksi aikuisten ja lasten välisestä vuorovaikutuksesta ja

siihen liittyvästä direktiivisyydestä. Lisäksi minun on tutkijana hyväksyttävä myös se, että vaikka keskustelijoina aineistossani ovatkin myös toisilleen hyvin läheiset ihmiset, esimerkiksi avioparit, he eivät ehkä kuitenkaan puhu toisilleen samalla tavalla kuin siinä tapauksessa, että heidän keskusteluaan ei nauhoitettaisi. On otettava huomioon myös se, että aineistoni toisilleen läheiset puhujat eivät ole tilanteissa kahden: heidän direktiivivalintojaan saattaa ohjata myös se, että he tietävät muiden kuuntelevan heidän keskusteluaan. Nämäkin seikat saattavat siis osaltaan vaikuttaa siihen, että käskymerkityksisiä imperatiivilauseita on aineistossani kovin vähän, vain kymmenkunta prosenttia kaikista imperatiivilauseista.

Maailman kielissä on hyvin tavallista, että direktiivisyys on kiteytynyt kielioppiin. Kielitypologisen tutkimuksen valossa melko harvinaisia ovat ne kielet, joissa ei ole direktiivisyyden syntaktista toteumaa, imperatiivilauseita, ollenkaan. Kielitypologit ovat tuoneet kuitenkin esiin myös sen, että maailmassa on sellaisia kieliä, joissa direktiivisyys on kiteytynyt kielioppiin useammalla kuin yhdellä tavalla. Esimerkiksi Kolumbiassa puhuttavassa ikassa on useita *mene sinne* -tyyppisiä direktiivirakenteita, useita imperatiivilauseita. Ne ovat kiinnostavia monessa mielessä, vaikka ne eivät sinänsä olekaan oman tutkimukseni keskiössä. Ikan imperatiivit eivät eroa toisistaan vain puhehetken ja kehotuksen alaisen (toisin sanoen tulevaisuuteen sijoittuvan) toiminnan tapahtumahetken ajallisen etäisyyden suhteen vaan myös kehotushetken paikan ja kehotukseen sisältyvän toiminnan paikan etäisyyden suhteen.

Myös suomessa toimintakehotteeksi on vakiintunut – tai kenties vakiintumassa – muitakin rakenteita kuin imperatiivilause: direktiivirakenteeksi on vakiintumassa *lähtisit nyt* -tyyppinen rakenne, joka ei sisällä imperatiivimuotoista verbiä ja jonka pakollinen rakenne-elementti on *nyt*-partikkeli. Tässä rakenteessa ei käytetä yleensä subjektipronominia: lause *sä lähtisit nyt* ja lause *lähtisitsä nyt?* tarkoittavat eri asiaa kuin *lähtisit nyt*. Toisaalta suomessa käytetään toista, *lähtisit nyt* -rakennetta muistutavaa rakennetta. Tässäkään rakenteessa subjektipronominia ei juuri käytetä, ja verbi on *lähtisit nyt* -rakenteen tapaan konditionaalimuotoinen. Rakenteet eroavat toisistaan *nyt*-partikkelin suhteen: toisessa se on mukana, toisessa ei. *Nyt*-partikkelittoman rakenteen käyttöä kuvastaa oivasti seuraava esimerkki. Mursin muutama vuosi sitten vasemman polveni kahdesta kohtaa. Lisäksi polvesta hajosi lihaksia ja muuta pehmytkudosta. Ei ole vaikea kuvitella, että polvi oli kipeä ja liikkuminen hankalaa. Eräs ystävänäni, joka on terveysalan ammattilainen, soitti minulle jossain vaiheessa onnettomuuden jälkeen ja kysyi vointiani. Olin siis jo aiemmin selittänyt hänelle tapahtumat ja kertonut, mitä kaikkea polvesta oli mennyt rikki. Olin tietysti mielissäni siitä, että ystävänäni osoitti minua kohtaan huomiota, mutta samalla tässä tilanteessa minua hiukan yllätti terveysalan ammattilaisen esittämä kysymys, joka koski polveani. Se kuului näin: ”Onks se turvoksissa?” Reaktioni oli nopea, ja sen voi tulkita sisältävän myös jonkinasteista turhaumaa. Vastasin ystävälleni: ”Näkisit tän!”. Käyttämäni lauserakenne *näkisit tän* muistuttaa *tulisit nyt* -rakennetta siinä, että subjektipronomini ei ole siinäkään mahdollinen: sekä *sä näkisit tän* -lause että *näkisitsä tän* -lause tarkoittavat molemmat eri asiaa kuin *näkisit tän* -lause. Käyttämäni *näkisit tän* -rakenne on subjektipronominiton, mutta käsittääkseni se ei ole merkitykseltään direktiivinen, toimintaan kehottava: aiemmin kuvailemassani puhelinkeskustelussa en kehottanut ystävänäni

näkemään polveani (näkeminenhän ei ole edes näkijän kontrolloimaa toimintaa). Sen sijaan ikään kuin tarjosin hänelle vaihtoehdon, jonka avulla hän voisi ratkaista ongelmatilanteen, jonka merkiksi olin tulkinut hänen esittämänsä kysymyksen polveni turvotustilasta. Miksi kysyä sellaista, kun tietää polvestani sen, minkä hän tiesi?

Tulisit nyt -rakenne ja näkisit tän -rakenne muistuttavat toisiaan. Toinen on selvästi direktiivinen, toinen ei niinkään. Myös näiden rakenteiden käyttöä tarkastelen tutkimuksessani.

Suomessa niin kuin monessa muussakin kielessä direktiiveinä käytetään myös sellaisia rakenteita, joiden perusmerkitys ei ole direktiivinen. Niitä ovat esimerkiksi kysymys- ja toteamuslauseet: *annatsä mulle ton suolan?* ja *sä istut nyt tohon*. Kyse ei ole toissijaisesta tai toisarvoisesta käytöstä vaan siitä, että kielioppi on sisäsyntyisesti dynaaminen. Kielioppi joustaa ilman, että sen rajat paukkuvat tai että olisi käynnissä muutos johonkin suuntaan. Kielioppi on potentiaali, ei lukkoon lyöty absoluuttisten sääntöjen kokoelma.

Kielioppikirjoissa imperatiivi on perinteisesti kuvattu modusten eli indikatiivin (*sinä menet*), konditionaalin (*sinä menisit*) ja potentiaalin (*sinä mennet*) yhteyteen – eikä vain suomen vaan monen muunkin kielen kuvauksessa. Toiminnallisesta näkökulmasta imperatiivimuodot (*mene, menkään, menkäämme, menkää, menköt, mentäkään*) eivät kuitenkaan muodosta yhtenäistä järjestelmää. Osoitankin tutkimuksessani, että imperatiivin yhtenäiskuvaus – se, että kaikki imperatiivimuodot kuuluvat samaan järjestelmään – on tutkijoiden luoma harha. Imperatiivilause on syntynyt puhujan ja puhutellun väliseen toiminnan ja hyödykkeiden vaihtokauppaan. Lauseet *avaa ikkuna* ja *avatkaa ikkuna* liittyvät puhujan ja puhutellun tai puhuteltujen toimintakehotussuhteeseen, kun taas lauseella *Heikkikin maksakoon oman osuutensa* puhuja ei kehota sen enempiä Heikkiä kuin puhuteltuakaan toimintaan vaan ilmaisee oman kantansa siihen, miten hän tahtoo Heikin toimivan. En kuvaakaan lausetta *Heikkikin maksakoon oman osuutensa* imperatiivilauseeksi ollenkaan, vaikka se sisältääkin imperatiivimuodon. Se edustaa toteamuslauseyyppiä, deklaratiivilauseetta, kuten edustaa myös sellainen lause kuin *Heikinkin täytyy maksaa oma osuutensa*. Esittämässäni kuvauksessa suomessa on kaksi toisistaan erillistä imperatiivijärjestelmää.

Selvitän tutkimuksessani imperatiivin olemusta ja käyttöä sekä direktiivisyyttä ja sen rajoja yleisemminkin. Sen lisäksi, että osa tutkimuksestani on suoraan sovellettavissa suomi toisena ja vieraana kielenä -opetukseen, se tarjoaa mahdollisuuden laajentaa myös äidinkielen opetukseen liittyvää kielitiedon opetuksen kenttää. Imperatiivilauseen suhde kategoriseen käskyyn on hedelmällinen kysymys, kun opetuksessa pohditaan sitä, mitä kieliopillisilla rakenteilla arkielämässä tehdään ja miten näitä kielellisiä tekoja kuvataan kieliopissa. Mutta vaikka tutkimustuloksiani voidaankin soveltaa opetuksen tarkoituksiin, se ei ole ollut ensisijainen päämääräni. Minusta on yksinkertaisesti kiinnostavaa saada selville jotakin siitä, miten kieli toimii. Haluan myös nostaa keskusteluun sen, miten kieltä kuvataan. Viittaan tässä nimenomaan äsken mainitsemaani imperatiivin yhtenäiskuvaukseen. Vaikka absoluuttisesti oikeaa kuvausta ei olekaan, voidaan miettiä sitä, mihin päädytään, kun muutetaan lähtöoletuksia.

Yrjö Lauranto: *Direktiivisyyden rajoja. Suomen kielen vaihtokauppasyntaksia.* Helsinki: Helsingin yliopisto 2015. Artikkeliväitöskirjan yhteenveto-osa on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-1180-7>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@helsinki.fi